

Politikai kultúrák és válságkezelések a poszt-sztálini korszakban (1953-1968).

Kelet-közép-európai összehasonlító vizsgálat

(Beszámoló az OTKA PD 105866 pályázathoz)

A kutatás összefoglalása:

A kutatás célja az volt, hogy az ún. kommunista rendszerről árnyaltabb képet kapjunk annál, mint ahogy a közbeszédben és a történelemkönyvekben ábrázolják. Mind a nosztalgikus megközelítésekkel, mind a totalitárius paradigmával szemben arra törekedtem, hogy a mélyebb, levéltári forrásokon alapuló kutatások segítségével árnyaltabb és valósabb képet adjak a korszakról. Arra helyeztem a hangsúlyt, hogy rávilágítsak a korszak legsúlyosabb kihívásaira, az azokra adott válaszokra és megpróbáljam feltárni azok okait. Így vizsgáltam a Sztálin halála utáni válságkezelések gyakorlatának okait, összehasonlítottam az 1956-os lengyel, a magyar és a csehszlovák eseményeket, azok politikai, társadalmi és ideológiai következményeit, majd összevettem a három országban lezajlott kollektivizálást és a gazdasági reformkísérleteket, végül a rendelkezésre álló adatok alapján megnéztem, hogyan teljesítettek e gazdaságok. Arra is válaszokat kerestem, hogy miért viszonyultak az egyes országok vezetői másképpen a reformokhoz és az 1968-as eseményekhez, majd azoknak milyen következményei lettek a régió számára. A kutatások nem csupán a magyar történelemre, hanem a vele szoros interakcióban lévő közép-európai államok történetére is kiterjedtek, mivel éppen az összehasonlítás, illetve az államszocialista berendezkedésű országok egymás közötti kapcsolatai világítanak rá arra, hogyan működtek valójában e rendszerek. Az összehasonlítás segítségével könnyebben megérthető, hogy mitől volt más és miben volt hasonló a magyar, a lengyel és a csehszlovák szocialista korszak.

Az elvégzett kutatások:

Az elmúlt 3 év alatt három ország (Magyarország, Lengyelország és Csehország) levéltáraiban végeztem kutatásokat elsősorban az 1953 és 1989 közötti időszakra vonatkozóan, de különös tekintettel az 1956 és 1970 közötti periódusra.

Budapest: Az 1945 utáni magyar történelem legfontosabb forrásai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában találhatóak. Itt őrzik az Magyar Szocialista Munkáspárt (M-KS 288. fond) iratait. Az MSZMP gyűjteményében kutattam a 4. cs. (Központi Bizottság), 5. cs.

(Politikai Bizottság), 11. cs. (PB-tagok számára készült információs anyagok), a 32. cs. (KB Külügyi Osztály) és a 47. cs. (Kádár János titkársága) iratait, valamint Erdélyi Károly személyes iratait is. A pártiratokon kívül itt őrzik az egykori minisztériumok iratanyagait és szinte minden egykor létezett hivatal dokumentumait. A régiós kutatás szempontjából kiemelten fontos a külügyminisztériumi gyűjtemény (XIX-J-1-j, XIX-J-1-k), ahol a dokumentumok országok szerinti bontásban könnyen hozzáférhetők. Külön érdekes az 1956-os magyar események alatt keletkezett csehszlovák dokumentumok gyűjteménye, amelyet kormányközi megállapodás alapján a cseh levéltári szervek válogattak össze és küldték meg a magyar fél részére.

Varsó: Témánk szempontjából a lengyel fővárosban az Újkori Iratok Levéltára (Archiwum Akt Nowych) a legfontosabb bázis. Itt található a Lengyel Munkáspárt (1948-ig) és a Lengyel Egyesült Munkáspárt (1948–1990) összes irata. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (lengyel rövidítése: PZPR) által képzett iratokat az 1354-es számú fondba sorolták be (KC PZPR 1354). A levéltárban katalógusrendszer van, vagyis minden egy őrzési egységet külön kartonlapon tartanak nyilván. Az 1354-es fondon belül a következő csoportosítást alkalmazták (a római számok a csoportokat, az arab számok az őrzési egységet jelölik, amelyek általában 1-1 dossziét jelentenek.): I/1-5 Kongres Zjednoczeniony [Egyesületi Kongresszus]; I/6-602 Zjazdy [Kongresszusok]; II/1-112 Konferencje i Narady [Konferenciák és Találkozók]; III/1-199 Plena [KB plénumok]; V/1-529 Biuro Polityczne [Politikai Bizottság]. Megjegyzendő, hogy Politikai Bizottság 1959 és 1962 közötti határozatait még a szocialista rendszerben publikálták (*Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982*. Warszawa, Krąg, 1986); illetve az 1953 és az 1970 közötti PB-határozatokból válogatást tettek közzé (*Centrum Władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR wybór z lat 1949–1970*. Opracowali Antoni Dudek, Aleksander Kochański, Krzysztof Persak, Warszawa, ISP PAN, 2000.) Ez utóbbi meglehetősen hiányos a hatvanas évek második felére vonatkozóan, 1967-ből 14 PB-ülésről 4 határozatot, 1968-ból pedig 11 PB-ülésről mindössze 2 határozatot közöltek a szerkesztők. Megjegyzendő az is, hogy a LEMP PB anyagok általában véve is meglehetősen hiányosak – különösen az MSZMP anyagaihoz viszonyítva. Többnyire csak a határozatok maradtak fenn, s azok is csak mikrofilmen olvashatók. Kivételt jelent az 1980–1981-es válság ideje, amikor is jegyzőkönyvszerűen leírták a PB-ülésen elhangzottakat. Külföldi kutatóknak kiemelkedően fontos terep még a párt Titkárságának Kancelláriája (XI) és a LEMP első titkárainak kancelláriája (XI A), illetve a LEMP KB Külügyi Osztálya (LXXVI, illetve 237/XXII) iratai. Fontos kutatóhely még Varsóban a lengyel Külügyminisztérium Levéltára (Archiwum

Ministerstwa Spraw Zagranicznych). Itt a fő problémát maga a gyűjtemény okozza, mivel az 1970-es évek végétől folyamatosan jelentős mennyiségű iratot selejtezték le és semmisítettek meg, így ma már csak az egykori iratok töredéke áll a kutató rendelkezésére. A magyar levéltárhoz hasonló jegyzékek sincsenek, hanem csupán országok szerint bontva az irat eredeti iktatószámának megfelelően őrzik őket.

Prága: A cseh fővárosban elsősorban a Cseh Nemzeti Levéltárban (Národní archiv) kutattam, mivel az 1945 utáni Csehszlovákia történelmére vonatkozóan itt őrzik a legfontosabb dokumentumokat. Itt található a Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) minden irata (1921-től) és a legtöbb minisztériumi anyag is. A CSKP iratai is hasonlóan rendezettek, mint az MSZMP és a LEMP gyűjteményében. Annyi különbség van, hogy a CSKP vezető szervei kicsit másképp épültek fel, mint a másik kettőé. Először is bizonyos időszakokban a pártot „elnök” [Předseda] vezette, így például a kezdetekkor (1921–1938), majd a második világháború után is. A számunkra érdekes időszakban 1945 és 1953 között Klement Gottwald elnökölt, így neki külön csoportosított iratai vannak. Gottwald halálával megszűnt a tisztség és a „főtítkárok” [Generální tajemník] vették át a vezetést, akik szintén külön-külön rendezett dokumentumokat hagytak ránk. A CSKP-ban 1945 és 1954 között szovjet mintára Elnökség [Předsednictvo] vezette a pártot (nem pedig Politikai Bizottság), majd 1954 és 1962 között a Politikai Iroda [Politické Byro] jelentette a végrehajtó hatalmat, végül 1962 után újra visszatértek az Elnökségre. Formálisan a határozathozó szerv a CSKP-ban is a Központi Bizottság [Ústřední výbor] volt. Az anyag rendezettsége és kutathatósága relatíve Prágában a legnehezebb, egyrészt itt a legkaotikusabb a dokumentumokhoz biztosított jegyzékrendszer, másrészt itt még rengeteg anyag rendezetlen. 1968-ig meglehetősen jól átlátható és kutatható a levéltár, illetve az 1968-as és az azt követő néhány év eseményeinek forrásai pedig olyan mértékben publikusak, hogy csak ezért nem érdemes egy külföldi kutatónak a levéltárba mennie (lásd: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Praha–Brno, ÚSD–Doplňek, 1995–2011. – négy kötetben). Az utóbbi évek eredménye, hogy létrejött egy honlap (badatelna.cz), amelyen jól kereshetők az egyes intézmények, minisztériumok és pártszervek iratai. Prágában még két levéltárban kutattam – az elnöki és a külügyminisztériumi levéltárban. Az előbbi azért fontos, mert Csehszlovákiában az államszocializmus idején is végig létezett az egyszemélyes államfői intézmény (szemben a magyar és a lengyel kollektív államfői testülettel), ráadásul mind Antonín Novotný, mind Gustáv Husák a párt vezetése mellett betöltötte az elnöki posztot is. A külügyi levéltár pedig a magyar és a lengyel esethez hasonlóan fontos a régió országai között létezett kapcsolatok feltárásához.

A levéltári kutatások mellett feldolgoztam a korszakról szóló magyar, lengyel, cseh és szlovák szakirodalmat, áttekintettem a legfontosabb korabeli sajtótermékeket, valamint a korszak irodalmi, filozófiai és filmalkotásait. Összegyűjtöttem és elemeztem számos statisztikai adatot.

Kutatási eredmények, tézisek:

Számos tanulmányban tettem közzé eddig kutatási eredményeimet (lásd: a beszámoló végén felsorolt tanulmányokat), itt csupán néhány tézis rögzítésére van lehetőség:

1) A közép-európai sztálinizmusok (1948-1953) mélysége, erőszakossága, társadalmi elfogadottsága jelentősebb mértékben függött az 1948 előtt nemzeti sajátosságoktól, mint ahogy azt eddig gondoltuk. A Szovjetunió nem egyformán adaptálta az egyes országokba a sztálini típusú államszocializmust, így már eleve nem azonos helyzetből indult a desztalinizáció folyamata. Ennek pedig számos következménye lett, hiszen Sztálin halála után újra napirendre került a "nemzeti sajátosságok" képviselője. A hatalmon lévő kommunista pártok úgy vélték, hogy az adott helyzetben jobban segíti a hatalmi legitimitációjukat, ha a szocializmus építése közben a "nemzeti sajátosságokat" állítják politikájuk központjába. Azt azonban soha nem fejtették ki egyértelműen, hogy mit értenek alatta.

2) A Sztálin halála utáni bekövetkezett desztalinizáció a közép-európai államokban egyszerre volt spontán és irányított, de pont az utóbbi – a következtelen moszkvai irányítás – okozta a legsúlyosabb bonyodalmakat a régióban (pl. 1956. októberi magyar felkelés, forradalom, majd szabadságharc). A desztalinizációnak két alapvető jellegzetessége volt minden országban: a) a vezető kommunista pártok meg akarták tartani a "szocializmus (sztálinista korszak) építésének" addigi eredményeit, b) a szovjet (sztálini) típusú szocialista modelltől el akarták választani az erőszakot és a kényszereket, hogy az elfogadható legyen a társadalmak számára is. Összességében a "megtartva változtatni elv" érvényesült. E belső feszültség erőteljesen rányomta a bélyegét a korszakra.

3) Mind a három vizsgált országban érzékelhető és kimutatható a desztalinizáció folyamata, még Csehszlovákiában is – az eddigi állításokkal szemben. A különbségek – vagyis a desztalinizáció mélysége és radikalizmusa – a moszkvai beleszólások mértéke mellett nagyban függött a hatalmon lévő kommunista pártok társadalmi beágyazottságától és az 1948 előtt képviselt politikájától, valamint hogy milyen komparatív előnyei (pl. Csehszlovákia

relatív gazdaság fejlettsége), vagy hátrányai (pl. az óriási lengyel népességrobbanás következményei) voltak az egyes országoknak a többihez viszonyítva, végül pedig a Szovjetunió által diktált ideológiai megfelelési kényszerektől (pl. a szocializmus jugoszláv – öngazgatásra épülő – modelljének elutasítása). Ugyanígy alapvető hatása volt az 1956 utáni időszakra a magyar forradalom tapasztalata minden egyes országban.

4) A desztalinizáció fogalma tágabb annál, ahogy azt az eddigi, főképpen az angolszász szakirodalom használta: nem csupán azon lehet mérni sikerességét vagy sikertelenségén, hogy kialakult-e valamiféle sajtó és szólásszabadság, megszűnt-e a politikai terror és milyen mélységeket ért el a rehabilitáció, vagy létrejött-e valamiféle pluralizmus, hanem azon is (!) kell mérni, hogy a sztálini típusú erősen központosított politikai, gazdasági és társadalmi rendszer milyen mértékben indult el a döntések decentralizációja és a racionalitás útján, valamint az egyének és a közösségek autonómiájának elismerése felé. Összességében, hogy a kisebbség diktatúrája milyen mértékben alakult át úgy, hogy a többség érdekében működjön. Tehát közeledett-e a „szocialista diktatúra” a „szocialista demokrácia” felé.

5) A „szocialista tábor” éppen a desztalinizáció korszakában kezdett el valódi szövetségi rendszerként működni: a Moszkvából irányított vertikális és bilaterális kapcsolattartás helyét átvették a multilaterális és horizontális kapcsolatok. Intenzívebbé és tartalmasabbá váltak a csehszlovák-magyar, a csehszlovák-lengyel és a magyar-lengyel kapcsolatok, amelyek 1956 előtt szinte nem is léteztek. Moszkva pedig a közvetlen irányítás és függési viszonyrendszer helyett inkább átalakította az ideológiai keretrendszert. Ennek lényegét az 1957-es és az 1960-as moszkvai tanácskozásokon fogadták el abban a formulában, hogy a szocializmus építésének vannak törvényszerűségei, de figyelembe vehetők a nemzeti sajátosságok is. E dokumentumok - komoly ideológiai korlátok - elfogadása azzal a következménnyel járt, hogy a desztalinizáció és a reformok nem léphetnek ki a szovjet típusú államszocialista modell kereteiből. Lényegében az 1968-as „Brezsnyev-doktrína” már ekkor működött.

6) A hatvanas évek gazdasági reformjait éppen a desztalinizáció – vagyis egy új gondolkodási keret kialakulása – tette lehetővé. A reformok célja kettős volt: a) Decentralizálni a döntéshozatalt úgy, hogy az minél közvetlenebb kapcsolatban legyen a valós gazdasági és társadalmi folyamatokkal és követelményekkel, s ezzel az egyént és a kisebb közösségeket a döntésekbe bevonva és azokban érdekeltté téve, felelős állampolgárrá változtassa annak érdekében, hogy a szocialista rendszer stabilabb és hatékonyabb legyen; b) Választ keresni a világban zajló tudományos-technikai forradalom kihívásaira, a szocializmus felsőbbrendűségét a gyakorlatban bizonyítani, s egyúttal vonzóvá tenni a még kapitalizmus

alatt élő népek számára. Tehát egyszerre volt egy felzárkóztató-modernizációs és egy külső-belső legitimációt kereső projekt. A reformok célja egyik országban sem a kapitalizmus felé közelítés volt, hanem a fenti két cél szoros egymásra utaltságában a következőképpen nézett ki: érdekeltség megteremtése (anyagi és erkölcsi ösztönzők, fogyasztási lehetőségek növelése) → a tudományos-technikai forradalomra való áttérés (takarékoság, hatékonyság, munkatermelékenység növelése) → győzelem a globális versenyben (a rendszer stabilizálása, társadalmi legitimáció, hosszú távú fenntarthatóság).

7) A desztalinizációval együtt átalakult a Moszkvától való függés minősége, a gazdasági reformok részleges vagy teljes bevezetésével pedig távolodtak a közép-európai országok a mintának tekintett szovjet modelltől. Végeredményben azonban a közép-európai régió relatív fejlettebb volt és a szocialista tábor más országaihoz viszonyított komparatív előnyei sem tették lehetővé számukra, hogy a nyugat-európai kapitalista gazdaságokhoz felzárkózzanak. Pedig a Sztálin halála utáni 20 évben ugyan többé-kevésbé tartani tudták a nyugat-európai növekedési ütemet, de közelebb nem kerülhettek hozzá. Ennek oka elsődlegesen abban keresendő, hogy e régió eleve Európa félperifériája volt, majd a második világháború alatt sokkal jelentősebb emberi és anyagi veszteség érte - tehát a kiinduláskor létező volt a hátrány. Az azonban nem bizonyítható, hogy a szovjetrendszerbe való integrációjuk gátolta volna a gazdasági növekedésüket (a rendszerváltás utáni időszakkal sem támaszthatjuk alá), sőt megkockáztatható az a feltevés, hogy éppen ez tette számukra lehetővé a gyors fejlődést. A problémát inkább a szovjet modell kizárólagossága és a gátló tényezőként ható "szocialista internacionalizmus" léte jelentették, amelyek 1968 után fokozatosan lefékeztek a reformok végrehajtását és a szocialista integráció kiteljesítését. A 20 éves periódus alatt lezajlott változások viszont az élet minden területén érezhető változásokat hoztak a közép-európai régióban.

E tézisek bizonyítása az alább felsorolt publikációimban megtalálhatók. A kutatási eredményeim összegzésére egy önálló monográfia keretében kerül sor, amely kéziratára várhatóan 2016 elejére készül el. A kutatás hasznosítása elsősorban az egyetemi oktatásban és más kutatók munkájának elősegítésében érvényesülhet a monográfia megjelenése után.

A kutatási projekttel szoros összefüggésben megjelent publikációim:

1. *Lengyel, magyar - "két jó barát": A magyar-lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957-1987.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2014. 848 p.
2. *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I-II. 1956–1989. II. kötet: Dokumentumok.* Földes György – Gellériné Lázár Márta – Mitrovits Miklós – Takács Róbert (Szerk.). Budapest, Napvilág kiadó, 2015. 850 p. (megjelenés alatt)
3. *Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában.* SZÁZADOK 148:(1) pp. 91-115. (2014)
4. *Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés.* ESZMÉLET 107: pp. 109-137. (2015)
5. *A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények.* In: Horváth Sándor, Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. 395 p. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. pp. 335-347.
6. *Csehszlovákia: egy "sikeress" kollektivizálás története.* In: Horváth Sándor, Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. 395 p. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. pp. 357-366.
7. *A Rajk-per lengyel szemmel: József Światło jelentései a helyszínről.* BETEKINTŐ 2015:(2) pp. 1-15. (2015)
8. *Husák és Kádár: A csehszlovák–magyar viszony kibékülés és konfliktus között (1968–1989).* VILÁGTÖRTÉNET 3:(4) pp. 531-548. (2013) [szlovákul: *Husák a Kádár, československo-maďarské vzťahy v rokoch 1968 – 1989.* In: Miroslav Londák, Slavomír Michálek (szerk.): *Gustáv Husák: Moc politiky - politik moci.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied (VEDA), 2013. pp. 935-953.]
9. *Kádár és Dubček 1968-ban.* In: Mitrovits Miklós, Földes György (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem: Tanulmányok.* 204 p. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. pp. 125-146.
10. *Kérdések és válaszok a Kádár-korról.* Írták: Mitrovits Miklós, Takács Róbert, Feitl István, Ripp Zoltán. Budapest, Napvilág Kiadó, 2013. 255 p.

Módszertani problémák:

Az ösztöndíj időszakának lezárulása nem jelenti a kutatások lezárását. Az e három év alatt elvégzett munka rávilágított arra, hogy még rengeteg teendő van a második világháború utáni kelet-közép-európai történelem kutatása terén. A levéltári forrásoknak eddig csupán töredékét hasznosították a történészek, nagyon kevés olyan tudományos munka született eddig, amely primer források alapján, mélységeiben tárja fel a korszak eseményeit. Az összehasonlító történettudomány pedig még gyerekcipőben jár. Hiába van néhány elméleti munka arra vonatkozóan, hogy milyen módszertan alapján célszerű a korszak történelmét megírni, a gyakorlati alkalmazását még csak kevesen művelik. Az általam elképzelt monográfia legfőbb nehézsége is éppen abban áll, hogy miképpen lehet úgy megírni a kelet-közép-európai történelmet, hogy az ne csupán párhuzamos nemzeti történetek elbeszélése legyen, miközben még a nemzeti történetírásokban is óriási különbségek és hiányok tapasztalhatók.

A 2016 elejére várhatóan elkészülő kéziratomban megpróbálom áthidalni a nemzeti történetírásokban tapasztalható hiányosságokat, s olyan képet rajzolni a korszakról, amely a régiót, mint egységet kezeli. A fő kérdés, hogy a kelet-közép-európai régió (1945 után praktikusán: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) önálló alrégióként milyen helyet foglalt el a „szocialista táboron” belül, mennyire tudta érvényesíteni saját érdekeit annak érdekében, hogy egy modernizációs szocializmust valósítson meg. Milyen válaszokat kerestek és adtak a régió vezetői, és azok milyen feltételrendszerek között valósulhattak meg. A régió félperifériás helyzetén sikerült-e javítani? Véleményem szerint az 1953 és 1973 közötti időszak egy átmeneti korszak: a diktatórikus (sztálini) szocializmusból a „szocialista demokrácia” vagy a „diszkurzív demokrácia” irányába, amely folyamatot ugyan a Szovjetunió lefékez, sőt bizonyos tekintetben visszafordít, de számos eredménye tartósnak bizonyult. A könyv utolsó fejezetében kitérek arra, hogy ehhez hasonló jelentőségű következő átmeneti korszak a régióban 1989-ben kezdődik és nagyjából szintén 20-25 éven keresztül tartott: vajon a kapitalista gazdasági viszonyok és a parlamentáris demokrácia feltételei között jobban sikerült-e a felzárkózás? A készülő monográfia rávilágít arra a problémára, hogy a kelet-közép-európai régió – rendszerektől függetlenül – tartósan Nyugat-Európa félperifériáját képezi és bemutatja, hogy az e kihívásokra eddig adott válaszok miért nem voltak sikeresek.

Budapest, 2015. szeptember 28.